

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 17 • sayı / issue: 2 • kış / winter 2017

ARAŐTIRMA

Osmanlı Dönemi Medreselerinde Hadis Eğitimine Entelektüel Bir Katkı: Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı

Sezai Engin

Yrd. Doç. Dr., EskiŐehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Hadis Ana bilim dalı Öğretim Üyesi

sezaiengin52@hotmail.com, sezaiengin82@gmail.com

GeliŐ Tarihi: 08.06.2017 • Yayına Kabul Tarihi: 29.09.2017

Öz

Medrese eğitiminde Temel İslam Bilimleri ulûm-ı âliye olarak okutulmuştur. Kanunname, vakfiye ve diğer bazı verilere dayanılarak bu ilimlerin eğitiminde hangi eserlerin kaynak olarak kullanıldığı belirlenmiŐtir. Ancak araştırmalar, daha çok hoca-talebe ilişkisine dayalı olan medrese eğitiminde, ders hocasının resmî belgelerde yer alan kaynaklar yanında, yardımcı kaynaklar kullanılabileceğini göstermektedir. Bize göre müderrisler tarafından kaleme alınan şerh ve hâşiyeler yardımcı kaynak öğesinin en iyi örnekleridir. Ayrıca bu telif türleri, tadrıs faaliyetinin hocanın ilmî verimliliğine olan katkısı olarak da değerlendirilebilir. Müfredâtlar ile ilgili çalışmaların verilerine göre medreselerde hadis eğitimi bazı metin kitapları ve birkaç usûl eseri ile verilmiştir. Ancak müfredâta yer almamasına rağmen hadis dersi veren müderrisler tarafından telif edilen şerh ve hâşiyeler, medresedeki hadis eğitiminin en önemli yardımcı kaynakları olmuşlardır. Müfredâttaki temel eserlerin daha iyi anlaşılmasına yönelik bir çabanın ürünü olan bu eserler, derslerin kalitesini artıran birer materyal mahiyetini almışlardır.

Anahtar kelimeler: Şerh, Hâşiye, Medrese, Eğitim, Hadis

An Intellectual Contribution to the Hadith Education in the Ottoman Period Madrasahs: Commentary and Gloss Writing

Basic Islamic Sciences is taught as ulûm al-aliyah in the education of the madrasah. Based on the law the foundation and some other evidence it was determined which works were used as resources in the education of these sciences. However, the studies shows that in the madrasah education which is mostly based on teacher-student relationship, the lesson teacher can use auxiliary resources besides the resources in official documents. In our opinion commentaries and glosses written by teachers are the best examples of the auxiliary resource item. Also these types of copyrights can also be interpreted as the contribution of the education activity to the teacher's scientific productivity. According to the studies about the curriculum hadith education is given with some text books and a few methodological works in madrasah. Despite not being in the curriculum, however, the commentaries and glosses, which were copyrighted by the teachers who had taught hadith, were the most important auxiliary sources of the hadith education in the madrasah. These works, which are the product of an effort to better understanding the basic works in the curriculum, have become materials that improve the quality of the courses.

Keywords: Commentary, Gloss, Madrasah, Education, Hadith.

Atıf

Engin, Sezai, "Osmanlı Dönemi Medreselerinde Hadis Eğitimine Entelektüel Bir Katkı: Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı", *Marife*, 17/2 (2017): 257-269.

Giriş

Osmanlı ilim geleneğinde medreseler genel olarak iki kategoride değerlendirilmiştir. Arapça, mantık, kelâm, astronomi, geometri ve belâgat gibi derslerin okutulduğu Hâriç Medreseleri; dinî ilimlerin okutulduğu Dâhil Medreseleri.¹ Sahn-ı Semân medreselerinden sonra ise medreseler yeni bir düzenlemeye tabi tutulmuştur. Buna göre medreseler aşağıdan yukarıya Hâşiye-i Tecrîd, Miftâh, Kırklı, Hâriç, Dâhil ve Sahn-ı Semân şeklinde sınıflandırılmıştır.² Kanunname ve bazı biyografik bilgiler üzerinde yapılan araştırmalar sonucunda bu medreselerde okutulan ders ve eserler tespit edilmeye çalışılmıştır.³ Ayrıca vakfiyeler, diplomalar, ders programlarına ve ilim tahsil süreçlerine dair yazılan eserler müfredât ve program tespitinde yardımcı kaynaklar olmuşlardır.⁴

Dinî ilimlere ait bazı kaynaklar medrese eğitiminde öne çıkmış ve asıl metinler olarak değerlendirilmiştir. Örneğin Kelâm'da *Hâşiye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Mevâkıf*; Belâgat'ta *Mutavvel*, *Miftâhu'l-ulûm* ve *Şerh-i Miftâh*; Fıkıh'ta *Hidâye*, *Tenkîh* ve *Şerh-i Ferâiz*; Usûl-i Fıkıh'ta *Tavzîh* ve *Telvîh*; Akâid'de *Şerh-i Adûd*; Tefsir'de *Keşşâf* ve *Beydâvî*, medresede okutulan dinî ilimlerin temel kaynakları olarak yerini almıştır.⁵

Medrese Eğitiminde Hadis ve Ana Kaynaklar

Ulûm-ı âliye'den kabul edilen ve Osmanlı dönemi medreselerinin temelinde yer alan fıkha kaynaklık etmesi⁶ açısından önemli bir disiplin olarak değerlendirilen hadis ilmine dair bazı eserler, medrese müfredâtında bu ilmin kaynakları olmuştur. XV. yy'da medreselerde hadis derslerinde ana eser olarak Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmiu's-sahih*'i ve Begavî'nin (ö. 516/1122) *Mesâbîhu's-sünne* adlı eserleri okutulmuştur.⁷ Hadis eğitiminde bu iki eser yanında Hatib et-Tebrizî'nin (ö. 741/1340) *Mesâbîhu's-sünne*'yi ikmal için kaleme aldığı *Mişkâtü'l-mesâbîh*'i; Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *Şifâ-i Şerîfi*; Radiyyuddin es-Sâgânî'nin (ö. 650/1252) *Meşâriku'l-envâr* isimli eserleri medreselerde okutulan hadis eserleridir. İmam Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Erbaîn*'i de medreselerde ders kitabı olarak takip edilen eserler arasındadır. Usûl-i hadis'te ise daha çok İbn Hacer'in (ö.

*Bu makale, 04-05 Mayıs 2017 tarihlerinde OSAMER'in Sakarya'da düzenlediği "Uluslararası Osmanlı Medreseleri Sempozyumu"nda tarafımızdan sunulan bildirinin geliştirilmiş halidir.

¹ İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2011, s. 176-178.

² Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984, s. 11.

³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 20-31; Baltacı, Cahid, *XV- XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İFAV Yay., İstanbul 2005, I, 121.

⁴ Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları İcâzetnâmeler Islahat Hareketleri*, Dergah Yay., İstanbul 1983, s. 78-79. Atay medrese müfredâtı ile belgeleri resmî ve resmî olmayan şeklinde ikiye ayırmıştır. Resmî belgeler; kanunnâmeler, vakfiyeler, diplomalardır. Resmî olmayanlar ise; müderrislere ait biyografik bilgiler, medrese programlarına ve ilim tahsil süreçlerine ait eserlerdir.

⁵ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 121-126.

⁶ Sarıkaya, Yaşar, *Medrese ve Modernleşme*, İz Yay., İstanbul 1997, s. 40.

⁷ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 121-126.

852/1449) *Nuhbetü'l-fiker*'i okutulmuştur.⁸ Uzunçarşılı, medreselerde *Nuhbetü'l-fiker*'in şerhlerinin de okutulduğu bilgisini vermektedir.⁹

Saçaklızâde (ö. 1145/1732), medreselerde okutulan dersleri ve eserleri tespit ve tenkit ettiği eserinde hadis ilmine de değinmiştir. Onun tespitlerine göre medreselerde hadis derslerinde başvuru kaynakları usûl-i hadiste *Elfiyyetü'l-İrâkî* ve *Nuhbetü'l-fiker*; hadis metinlerinde *Sahih-i Buhârî*, *Sahih-i Müslim*, *Mişkâtü'l-mesâbih*'tir. Şerh metni olarak ise Tîbî'nin (ö. 743/1342) *Mişkât şerhi el-Kâşif an hakâiki's-sünen* isimli eseri okutulmuştur.¹⁰

Uzunçarşılı tarafından verilen Taşköprîzâde'nin (ö. 965/1561) müderrislik dönemine dair bilgilerde, hadis derslerinde okutulan eserlere de değinilmektedir. Buna göre Taşköprîzâde, müderrislik yaptığı değişik medreselerde *Sahih-i Buhârî*, *Mesâbihu's-sünne* ve *Meşâriku'l-envâr*'ı okutmıştır.¹¹

Osmanlı medrese hiyerarşisinde en üst seviyede yer alan¹² ve ihtisas medreseleri olarak kabul edilen dârü'l-hadislerde¹³ ise Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi'nin darü'l-hadisle ilgili bölümündeki bazı açıklamalara dayanılarak *Sahih-i Buhârî*, *Sahih-i Müslim*, *Mesâbihu's-sünne*, *Meşâriku'l-envâr* gibi eserlerin ders kitabı olarak takip edildiği tespit edilmiştir.¹⁴ Ancak özellikle Edirne ve Süleymaniye dârü'l-hadislerinde usûl-i hadis ve hadise dair okutulan kitaplarla ilgili tespitler kesin verilere değil daha çok yoruma dayanmaktadır.¹⁵

Uzunçarşılı'nın ilk ve orta dereceli medreseler ve Sahn-ı Semân medreselerindeki hadis eğitimi ile ilgili değerlendirmesi benzer eserlerin takip edildiğini göstermektedir. Ancak Uzunçarşılı'ya göre bu tip medreselerde usûl-i hadis ve hadis dersleri tadrîs edildiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak Tetimme (Dâhil) medreseleri ile Hârîç elli medreselerinde ders öncesinde *Meşârik*, *Mesâbih* veya *Sahih-i Müslim* ve *Buhârî*'den bir miktar hadis okutulduğu bilgisi vardır.¹⁶

Medrese Eğitiminde Yardımcı Kaynaklar ve Hadis

Müfredâtlar çerçevesinde yukarıda değinilen tespitlere rağmen sadece kanunnâme, vakfiyeler ve diğer kaynaklardan hareketle Osmanlı medreselerinde

⁸ Hızlı, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII, 1 (2008): 36-37.

⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, s. 25.

¹⁰ Muhammed b. Ebûbekir el-Mar'âşî Saçaklızade, *Tertîbu'l-ulûm*, nşr. Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed, Melik Abdülaziz Üniversitesi, Cidde 1985, s. 152. Eserin, Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed tarafından Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan tahkiki esas alınmıştır.

¹¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, s. 43.

¹² Zilfi, Madeline C., *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması - Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*, çev. M. Faruk Özçınar, Birleşik Yay., İstanbul 2008, s. 4.

¹³ Gül, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim ve Öğretim ve Bunlar Arasında Daru'l-Hadislerin Yeri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s. 137.

¹⁴ Bk. Yardım, Ali, "Dârü'l-hadis", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VIII, 532; Ayrıca bk. Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim ve Öğretim*, s. 137.

¹⁵ Bk. Ayaz, Kadir, "Hadis İlimlerinin Tadrîsatı Açısından Osmanlı Darülhadisleri", *Osmanlı Araştırmaları*, XLVII, (2016): 64.

¹⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, s. 28-29.

hangi ders ve kitapların okutulduğunu söylemek güçtür. Örneğin Fatih Sultan Mehmed, kendi adıyla kurulan medreselerin inşâsı yanında programları ile de ilgilenmiş, okutulacak ders ve kitapları belirlemiştir. Buna rağmen Fatih medreselerinin tam programını elde etmek mümkün değildir. Bazı ilim dalları ve kitaplar belirlenmiş olsa da yardımcı birtakım derslerde müderris muhayyer bırakılmıştır. Dolayısıyla ders programları ve kaynaklar sınırlı ölçüde öğrenilebilmektedir.¹⁷ Kanunnâme ve vakfiyelerde bazı ders ve kitap isimleri zikredilmiş olmasına rağmen bunlar ders ve eserlerin bütününe yansıtılmamaktadır. Müderrisler belirli dersleri ve bunlarla ilgili temel eserleri okutmakla birlikte onları anlamaya yardımcı olacağını düşündükleri bazı ders ve eserleri eğitim sürecine dahil etmişlerdir.¹⁸ Anlamaya yardımcı ifadesinin eğitim-öğretim geleneğinde şerh ve hâşiye türlerine denk geldiğini söylemek herhalde yerinde bir tespit olur. “Talebe-i ulûmun ve müderrislerin zevkle, önemseyerek okudukları, okuttukları metinler”¹⁹ olan şerh ve hâşiyeler kurucu veya ana metinleri yakından tanıyanların, bu metinlerin kapalılıklarını, çıkmazlarını ortaya koydukları rehber niteliğini taşımakla²⁰ ders sürecinde nitelikli birer kaynak işlevi görmüşlerdir.

Medrese eğitiminde ilk dönemlerde hoca dersi anlatır, öğrenciler onu dinler ve gereken yerlerde imlâ yöntemiyle notlar alırlardı.²¹ Ayrıca müderrisler ders sırasında öğrencilere münazara yaptırır ve hakem olup kendi değerlendirmelerini dile getirirdi.²² Sonraki dönemlerde müderrisler, imlâ ve mütâlaa yöntemi yanında şerh ve izah metodunu da kullanmaya başlamışlardır. Müderris, derslerde okunan kurucu veya ana metinler üzerindeki analiz ve değerlendirmelerini öğrencileriyle paylaşmış, bazen de yazdırmıştır.²³

Medresede tadrîs faaliyetinde uygulanan yöntemler müderrisin veya öğrencinin telifâtı arasında şerh ve hâşiye türünde eserler bulunmasına zemin hazırlamıştır. Şerh ve hâşiye geleneği ile medreselerdeki tadrîs tarzı arasında sıkı bir ilişki vardır. Şerh türü bir eserin telifinin en önemli sebeplerinden biri medreselerde okutulan kitapların standartlarını yükseltmek olmuştur.²⁴ Şerh ve hâşiyelerin mukaddimelerinde tadrîs faaliyeti ile bu telif türleri arasındaki sıkı

¹⁷ Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 77.

¹⁸ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 120; Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, s. 29. Baltacı ve Hızlı, bu fikre Kanun-i Örfiyye-i Osmanî’deki (49a) “Şuyuh-i müderrisin... vesayir ihtiyar ettikleri kitapları aydalar.” ifadesinden ulaşımlardır.

¹⁹ Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergah Yay., İstanbul 2011, s. 89. Kara’ya göre şerh ve hâşiye karşılığının sebebi sonraki dönem mekteplerden yetişen ve bu eserleri kullanmamış kişilerin varlığı olabilir. Daha sonra ise bu telif türlerine karşı olan muhalefet İslami ilimler alanında çalışanları da kuşatacaktır.

²⁰ Kaya, Mesut, “Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı”, *Marife*, 1, (2015): s. 15.

²¹ Zengin, Zeki Salih, *II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin İslahı Hareketleri ve Din Eğitimi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1993, s. 71.

²² Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, s. 57.

²³ Şanal, Mustafa, “Osmanlı Devleti’nde Medreselerde Ders Programları”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, (2003): 156.

²⁴ Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 28. Kara’ya göre İslam eğitim tarihinde ilk medreseler olarak kabul edilen Nizamiye medreseleri öncesinde de şerh çalışmalarının yapılmış olması medrese ve şerh geleneği arasındaki söz konusu bağı zayıflatmaz.

ilişkiyi görmek mümkündür. “Âlim bir dostumun/ talebelerimin/ bu kitabı okuyanların/ devlet adamının...” gibi şerh ve hâşiyenin telifi için teklifte bulunanlara ait ifadeler ile “metnin/ kitabın meselelerini açmam, muğlak kısımlarını açıklamam, istilâhlarını tarif etmem istikametindeki arzularını yerine getirmek için bu eseri telif ettim.” gibi müellifin niyetini yansıtan ibareler şerh ve hâşiyeler ile tadrîs faaliyeti, hoca- talebe ilişkileri ve ilim meclisleri arasındaki bağı net bir şekilde göstermektedir.²⁵

Yukarıda değinilen ilişki hadis tadrîsâtı ve bu alandaki şerh ve hâşiye türü eserler arasında da ortaya çıkmıştır. Bizzat medrese müderrisleri tarafından hadis ve usûl-i hadis metinlerinin öğrenciler tarafından daha iyi anlaşılmasını sağlamak için telif edilen şerh, hâşiye çalışmaları bulunmaktadır. Bu çalışmalardan müfredâtta yer aldığı söylenen tek eser, ileride değinilecek olan İbn Melek şerhidir. Ancak daha önce de belirtildiği gibi medreselerde okutulan kitapları resmî müfredâtlarla sınırlandırmanın doğru olmadığı kanaatindeyiz. Dersinde takip ettiği bir metin üzerine şerh veya hâşiye yazan bir müderris, büyük ihtimalle bu çalışmasını öğrencileriyle paylaşmış ve derslerinde yardımcı bir kaynak olarak kullanmış olmalıdır. Özellikle hâşiye telifinde muhaşşîyi ana metin ya da ders kitabı üzerinde açıklamalar yapmaya veya notlar düşmeye genel olarak bir ders faaliyetinin sevk ettiği düşünülürken, müderrislerin yazdığı hâşiyelerin derslerde gayr-i resmî de olsa bir kaynak olma ihtimalinin ne kadar yüksek olduğu görülebilir.

Ana veya Kurucu Metinlerin Açılımı: Şerhler

Kanunnâme veya vakfiyelerde yer almamasına rağmen medrese müfredâtlarında yer aldığı iddia edilen hadis şerhlerinin en önemlisi bir müderris olan İbn Melek (ö. 821/1418) tarafından kaleme alınan *Mebâriku'l-ehzâr fî şerhi Meşâriki'l-envâr*'dır. İbn Melek'in, Sâgânî'nin *Meşâriku'l-envâr*'ını şerh ettiği bu çalışması medreselerde “İbn Melek” adıyla okutulmuştur.²⁶ Eser, *Meşâriku'l-envâr*'ın şerhleri arasında en meşhur ve muteber olanıdır.²⁷ Taşköprîzâde bu çalışmayı “latif bir şerh” olarak nitelendirmiş ve sayılamayacak birçok inceliği barındırdığını ifade etmiştir.²⁸

Asıl adı Abdülatif b. Abdülaziz b. Eminu'd-din b. Ferîştâ el-Kirmânî olan müellif, İbn Melek ismiyle tanınmaktadır. Hanefî bir fakih olan İbn Melek²⁹ Aydınoğlu Mehmed Bey tarafından Tire'de kurulan medresenin müderrisliğini

²⁵ Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 28.

²⁶ Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, s. 36; Baktır, Mustafa, “İbn Melek”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, XX, 175. *Mebârik*, ilk olarak 1309'da İstanbul Hacı Muharrem Efendi Matbaası'nda basılmıştır. 1309-1311 yıllarında İstanbul Şirket-i Sahâfiye-i Osmanîye tarafından tekrar neşredilen şerh daha sonra 1328'de İstanbul Darü't-Tibâati'l-Âmire'de tabedilmiştir. Şerhin tahkikli baskısı ise Ebu Muhammed Eşraf Abdürrahim tarafından yapılmış ve Dâru'l-Cil tarafından 1995'de Beyrut'ta 3 cilt halinde neşredilmiştir.

²⁷ Bursalı, Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, Meral Yay., İstanbul ty., I, 349.

²⁸ Taşköprîzâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut 1395/1975, s. 30.

²⁹ Zirikli, *A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1422/2002, IV, 59.

yapmıştır.³⁰ İbn Melek'in öğrencisi olan Mehmed Bey³¹ bu medreseyi hocası için inşa ettirmiştir. Bu nedenle medrese, "İbn Melek Medresesi" ismiyle şöhret bulmuştur. "Ferišteoğlu" ve "Tire Medresesi" isimleriyle de bilinen medrese, hicrî 958 yılından önce otuzlu medreseler kategorisine girmiştir.³²

İbn Melek'in *Menâru'l-envâr*, *Mecmau'l-bahreyn* şerhleri ile birlikte *Meşâriku'l-envâr* şerhinin de medreselerde ders kitabı olarak okutulduğu bilgisi vardır.³³ Ancak *Mebâriku'l-ezhâr* müfredâtlarda yer almamaktadır. Buna rağmen şerhin medreselerde kullanıldığı bizzat İbn Melek'in esere yazdığı mukaddimeden çıkarılmaktadır. Mukaddimesinde ilk olarak *Meşâriku'l-envâr*'ın öne çıkan özelliklerinden bahseden İbn Melek, esere daha önce yazılan şerhleri beğenmediğini dile getirmiş, eserin sırlarını, ibarelerini açıklamak, eserde dikkat çekilen nüktelerdeki gizlilikleri ortaya çıkarmak için bir şerh yazmaya karar verdiğini belirtmiş, eserdeki bilgilerin tahririnde itidalli bir yöntem takip edeceğine vurgu yapmıştır. Sözün uzaması endişesiyle daha önce telif edilmiş şerhlerde değinilen bilgilere fazla yer vermeyeceğini dile getirmiştir. Bu açıklamaların ardından yazdığı şerhin verdiği ders ve öğrencileri ile olan ilişkisine değinen İbn Melek, ders meclislerinde anlattıklarından yola çıkarak öğrencilerinin böyle bir şerh yazmasını arzulamalarının kendisini bu işe sevk ettiğini belirtmiştir.³⁴

İbn Melek'in şerhine derslerde anlattıklarının kaynaklık ettiği kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır. Muhtemelen derslerde *Meşâriku'l-envâr*'ı okuturken yaptığı açıklamalar, öğrencileri tarafından beğenilmiş ve şerhin yazılması kendisinden talep edilmiştir. Yine kuvvetle muhtemel ki telifini bitirdikten sonra *Meşâriku'l-envâr* okumalarında *Mebârik*'i yardımcı bir kaynak olarak kullanmıştır. Yazdığı şerhi sistematik bir şekilde kaynak olarak takip etmese de şerhin muhtevasının İbn Melek'in derslerine etki etmediği düşünülemez. Şerhte kayda geçirdiği görüşlerini derslerinde öğrencileriyle paylaşmış olsa gerektir.

Hadis alanında şerh ve hâşiye türünde telifte bulunan diğer bir müderris II. Murad Han'ın görevlendirmesi ile Bursa Medreseleri'nde bir dönem müderrislik görevinde bulunan Molla Gûrânî'dir (ö. 893/1488).³⁵ Molla Gûrânî'nin, Kirmânî ve

³⁰ Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 349. Birçok alanda telifi olan İbn Melek'in *Meşârik* hâşiyesi dışında birçok çalışması vardır. Genelde şerh türünde telifleri bulunan müellifin eserleri arasında *Şerhu Menâri'l-envar*, *Şerhu Mecma'i'l-bahreyn*, *Şerhu Vikâye*, *Şerhu Tuhfetü'l-mulûk*, *Şerhu Mukaddimetü'l-fihriyye* bulunmaktadır, bk. Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 349-350.

³¹ Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 30.

³² Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 226-227.

³³ Baktır, "İbn Melek", s. 175.

³⁴ İbn Melek, *Mebâriku'l-ezhâr şerhu Meşâriki'l-envâr*, thk. Eşref b. Abdulsûd b. Abdurrahim, Dâru'l-Cil, Beyrut 1415/1995, I, 15.

³⁵ Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 51. Taşköprizâde'nin verdiği bilgiye göre Molla Gûrânî, Fatih Sultan Mehmed Han'a hocalık yapmıştır. Ayrıca Bursa kadılığı görevinde ve fetva makamında bulunmuştur.

İbn Hacer'in şerhlerinden yararlanarak telif ettiği³⁶ *el-Kevseru'l-cârî* isimli bir *Sahih-i Buhârî* şerhi³⁷ bulunmaktadır.³⁸

Hayatı hakkında verilen bilgilere göre Molla Gûrânî, *Sahih-i Buhârî* şerhini müderrislik yıllarından sonraki bir dönemde telif etmeye başlamıştır. Hacimli bir mahiyete sahip bu şerhin ciddi bir birikimin ürünü olduğu ortadadır. Her ne kadar tadrîs faaliyeti yürüttüğü yıllarda yazılmaya başlanmamışsa da müellifin zihin dünyasında *Sahih-i Buhârî* hadisleri üzerindeki tahlillerini öğrencileriyle ders sırasında paylaşmış olması kuvvetle muhtemeldir. Tefsir ve hadis ilminde temayüz eden Molla Gûrânî'nin müderrislik yıllarında hadis dersleri verdiği düşünülürse şerhin hazırlık aşamasının tadrîs yıllarına denk geldiği söylenebilir. Dolayısıyla öğrencilerinin şerhin muhtevasından teliften önce istifade etmiş olmaları ihtimal dahilindedir.

Edirne'deki Ali Bey (Taşlık), Halebiye, Sultan Bayezid ve Üsküp medreselerinde ve Edirne Dâru'l-hadis'inde,³⁹ İstanbul'da Sahn-ı Seman ve Üsküdar medreselerinde⁴⁰ müderrislik yapmış olan İbn Kemal (Kemalpaşazâde) (ö. 940/1534) de hadis ilmine dair bazı şerh ve hâşiyeler telif etmiştir. Kemalpaşazâde'ye ait eserler arasında zikredilmemesine rağmen kendisine ait bir *Riyâzu's-sâlihîn* şerhi bulunmaktadır. Eser *el-Fevâidu'l-mutriati'l-hyâd* ismiyle tahkik edilerek yakın bir tarihte basılmıştır.⁴¹

Müderrislik görevinde bulunup hadis şerhi kaleme alan diğer bir isim Yusufendizâde de olarak bilinen Yusufzâde Abdullah Hilmi Efendi'dir (ö. 1167/1754). Babası, Amasya ulemasından Şeyhu'l-kurrâ Yusufendizâde Muhammed Efendi'dir. Yusufendizâde, Çorlulu Ali Paşa'nın sadrâzamlığı döneminde Saray-ı Hümâyun hocalığına tayin olunmuştur.⁴² Birgili Kara Halil Efendi'den hadis usûlü ve hadis dersleri okumuştur. Öğrencilik yıllarının ardından III. Ahmet döneminde *Sahih-i Buhârî* okutmaya başlamıştır. Enderun Kütüphanesi ve Amcazade Hüseyin Paşa medresesinde tefsir dersleri vermiştir. I. Mahmud döneminde Ayasofya Camii kütüphanesine tefsir müderrisi olarak tayin edilen ve Hafız-ı kütüb ünvanını alan Yusufendizade, ölene kadar bu görevi yürütmüştür.⁴³

Sahih-i Buhârî okumalarıyla beraber telifine başladığı *Necâhu'l-kârî* isimli şerhte Bedruddin el-Aynî ile İbn Hacer'nin şerhlerini esas almıştır.⁴⁴ Yirmi sekiz yıllık bir süreçte kaleme aldığı eseri I. Mahmud'a takdim etmiştir. Padişahın takdir ve tebrikine mazhar olduğu bu çalışmasını Saray-ı Hümâyun kütüphanesinde

³⁶ Taşköprüzâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 53.

³⁷ Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ty., I, 135.

³⁸ Bk. Molla Gûrânî, *el-Kevseru'l-cârî ilâ riyâdi Sahihi'l-Buhârî*, thk. Ahmed İnâyet, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1429/2008.

³⁹ Taşköprüzâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 226-227.

⁴⁰ Turan, Şerafettin, "Kemalpaşazade", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2002, XXV, 238.

⁴¹ Bk. İbn Kemal, *Şerhu Riyâzi's-sâlihîn el-müsemma bi-fevâidi'l-mutriati'l-hyâd*, Vizâretü'l-Evkâfi'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Katar 1435/2014.

⁴² Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 471; Yusufendizade'nin hayatı için ayrıca bk. Zirikli, *A'lâm*, IV, 129-130.

⁴³ Özkan, Halit, "Yusufendizâde" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2013, XLIV, 41-42.

⁴⁴ Özkan, "Yusufendizâde", s. 42.

okutmuştur. Okumanın tamamlandığı gün bir merasim düzenlenmiştir. Kendi hattıyla yazılmış olan nüshayı daha sonra Fatih Sultan Gazi Muhammed Han Camii'ne koymuştur.⁴⁵

Mehmed Tahir söz konusu merasimde padişahın da bulunduğunu ve şerhi beğendiğini şu ifadelerle dile getirmektedir: “Adı geçenin Saray-ı Hümâyün kütüphanesinde okuttukları *Buhârî-i Şerif*'i ikmal ile hatim duası için tertip olunan toplantıda zat-ı şahane de hazır bulunarak aklî ve naklî tahkîkâtından sürûr ve memnuniyet duymuşlardır.”⁴⁶

Şerh ve hâşiye türünde birçok telifi bulunan⁴⁷ Yusufefendizâde'nin *Sahih-i Buhârî* şerhi henüz tahkik edilmemiştir.⁴⁸ Müellif *Sahih-i Müslim* üzerine *Înâyetü'l-mün'im* isimli şerh telifine başlamış⁴⁹ ancak tamamlayamamıştır.⁵⁰ Yusufefendizâde'nin medreselerde ana ders kaynağı olarak okutulan iki eser üzerine yaptığı bu şerh çalışmalarını bilfiil sürdürdüğü eğitim faaliyetinin ortaya çıkardığı ürünler olarak değerlendirmek mümkündür.

Müderrislerin yazdıkları şerh ve hâşiyelerin okuttukları derslerden bağımsız olmadığını gösteren en iyi örneklerden biri Dâvud el-Karsî'dir (ö. 1169/1756). Dâvud el-Karsî temel eğitimini Kars'ta aldıktan sonra⁵¹ İstanbul ve Mısır'da eğitim- öğretimini tamamlamış,⁵² Mısır'dan döndükten sonra Birgi'deki Ulu Camii Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Burada Arapça, tefsir, hadis, kelam, mantık ve âdâbü'l-münâzara dersleri vermiştir. Eserlerini eğitim- öğretime devam ettiği bu dönemde telif etmiştir.⁵³

Davud el-Karsî, Birgivi'nin (ö. 981/1573) usûl-i hadis'e dair risalesi için kaleme aldığı *Şerhu Usûl'l-hadis*'in mukaddimesinde *Sahih-i Buhârî* okutmaya başladığında öncelikli olarak usûl-i hadis ile ilgili bir risâle okunmasının uygun olacağını düşündüğünü belirtmektedir. Birgivi'nin risalesini tertip ve tahrirler açısından en nitelikli olarak kabul eden el-Karsî'nin ifadesine göre öğrencileri risalenin kaynaklarını, usûl kitaplarından risaleye alınmış ancak muhtasar olamayan kâideleri açıklayan bir şerh yazmasını istemişlerdir.⁵⁴ Dolayısıyla şerhin telifinin arka planında tadrîs faaliyeti ve öğrenci talebi yatmaktadır. Şerh çalışması, sorumlu olduğu ve okuttuğu dersin kalitesini artırmak isteyen bir müderrisin ürünü olarak değerlendirilebilir.

⁴⁵ Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 471.

⁴⁶ Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 471.

⁴⁷ Eserleri için bk. Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 472-473.

⁴⁸ Esere ait müellif nüshası için bk. Yusufefendizâde, *Necâhu'l-kârî li Sahihî'l-Buhârî*, Halil Hamit Ktp., nu. 001667.

⁴⁹ Zirikli, *A'lâm*, IV, 130.

⁵⁰ Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 472.

⁵¹ Akpınar, Cemil, “Davud Karsî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, IX, 29.

⁵² Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 302.

⁵³ Akpınar, “Davud Karsî”, s. 29.

⁵⁴ Davud el-Karsî, *Şerhu Usûl'l-hadis li-Dâvûd el-Karsî*, nşr. İlyas Kaplan, Şifa Yay., İstanbul 2013, s.

Şerh Geleneğine Önemli Bir Katkı: Hâşiyeler

Osmanlı ilim geleneğinde ve özellikle medrese eğitim süreçlerinde hâşiyelere önemli bir paye verilmiştir. Nakledilen anonim bir medrese sözüne göre hâşiye tek başına yeterli bir kaynak olarak görülmemekte ancak mutlak bir başvuru kaynağı olarak nitelenmektedir:

*“Sadece hâşiyelerle meşgul olan ilim namına bir şeye sahip olamaz;
Kendini hâşiyelerden müstağni addedenin de ilimden nasibi olmaz.”⁵⁵*

Şerh türünün tetimmesi olarak nitelenen, medrese ilim geleneğinde kaynak değeri atfedilen hâşiyeler, müderrislerin telifleri arasında da yer almıştır. Bu müderrislerden biri İbn Kemal'dir. Hâşiye türündeki telifi *Sahih-i Buhârî* üzerine yazdığı bir risâledir. *el-Câmiu's-sahih*'in Bed'u'l-vahy kitabının ilk hadisi olan *“Ameller niyetlere göredir...”* rivâyeti için yazdığı hâşiye yazma halindedir.⁵⁶ Ayrıca Katip Çelebi'nin verdiği bilgiye göre İbn Kemal, *el-Câmiu's-sahih*'in ilk bölümlerine talikler kaleme almıştır.⁵⁷

Dâvud el-Karsî'nin şerhine yazılan hâşiyeleri kaleme alanlar da medreselerde tedrîs faaliyeti yürüten muhaşşilerdir. Şerh üzerine hâşiye yazanlardan⁵⁸ Mustafa Şevket Efendi (ö. 1291/1875)⁵⁹ Fatih dersiâmlarındandır. Müderrislik dönemlerinde okuttuğu derslere dair hâşiye ve ta'lîklerden oluşan birçok risâlesi vardır.⁶⁰ Akâid ve kelama dair takrîrlerinden oluşan risâleler *Mecmûatü'l-fevâid* adıyla bir araya getirilmiştir.⁶¹ Talebeleri arasında dönemin ileri gelen birçok ismi bulunmaktadır.⁶² Şeyhülislam Abdurrahman Nesip Efendi (ö. 1914),⁶³ yazar Bereketzâde İsmail Hakkı (ö. 1918), Manastırlı İsmail Hakkı (ö. 1912)⁶⁴ önemli öğrencilerindendir. Davud el-Karsî'nin şerhine yazmış olduğu hâşiyenin ilk baskısı müellifin oğlu el-Hâc Abdullah el-Münîb'in desteğiyle neşredilmiştir.⁶⁵ Hâşiye yakın zamanda Davud el-Karsî şerhi ile yeniden yayımlanmıştır.⁶⁶

⁵⁵ Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 107.

⁵⁶ Bk. İbn Kemal, *Hâşiye alâ evveli Sahih-i'l-Buhârî*, Millet Ktp., Feyzullah Efendi Koleksiyonu., nu. Fe 981.

⁵⁷ Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ty., I, 554.

⁵⁸ Eserin müellife nispeti için bk. İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 458; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ty., XII, 258.

⁵⁹ İsmail Paşa, Mustafa Şevket'in vefat tarihini 1291 olarak vermektedir, bk. İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 458; Öğrencisi Bereketzade de hocasının vefat tarihinin 1291 olduğunu söylemektedir, bk. Bereketzade İsmail Hakkı, “Fatih Dersiâm Mücizlerinden Merhum Şevket Efendi” *Sırat-ı Müstakîm*, I, 1 (1326/1908): 6; Mehmed Tahir 1291-92 ifadesini kullanmıştır, bk. Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 450. Verilen tarihlerin daha çok 1291 yılını işaret etmesinden dolayı biz bu tarihi tercih ettik.

⁶⁰ Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 450; Ayrıca bk. İsmail Hakkı, “Fatih Dersiâm Mücizlerinden Merhum Şevket Efendi” s. 5.

⁶¹ Bk. Mustafa Şevket, *Mecmûatü'l-fevâid*, Matbaatü Mahmud Bey, Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliye 1318/1900.

⁶² İsmail Hakkı, “Fatih Dersiâm Mücizlerinden Merhum Şevket Efendi”, s. 5.

⁶³ İpşirli, Mehmet, “Abdurrahman Nesib Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, I, 169.

⁶⁴ Yavuz, Salih Sabri, “Manastırlı İsmail Hakkı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, XXVII, 563.

⁶⁵ Eser Mahmud Bey matbaası tarafından 1326 yılında basılmıştır.

⁶⁶ Bk. Davud el-Karsî, *Şerhu Usûli'l-hadis li-Dâvûd el-Karsî*, nşr. İlyas Kaplan, Şifa yay., İstanbul 2013.

Öğrencisi Bereketzâde İsmail Hakkı, hocasının derslerinde Davud el-Karsî'yi takip ettiğini ifade etmiştir. Bu bilgi hocasıyla ilgili paylaştığı bir anı içinde yer almaktadır. Davud el-Karsî şerhinin okunduğu derslerin birinde Mustafa Şevket, Hz. Peygamber'in "*Beni Hûd suresi yaşlandırdı.*" hadisi ile ilgili açıklama yaparken dayanamayıp dersi bırakmış ve o gün tekrar ders ikmâli yapamamıştır.⁶⁷ Görüldüğü üzere Mustafa Şevket'in derslerinde Davud el-Karsî'yi takip ettiği bilgisi bizzat öğrencisi tarafından verilmektedir. Muhtemel ki eser üzerine yazdığı hâşiyeler bu derslerin sonucunda ortaya çıkmış olmalıdır.

Davud el-Karsî şerhinin muhaşşilerinden bir diğeri Yusuf el-Harpûtî'dir (ö. 1292/1875). Bir süre İstanbul'da Vefâ medresesinde ders okuttuktan sonra Medine Mahmudiye medresesine tayin olunan Harpûtî⁶⁸ aslen Rum'dur ve Hanefî ulemasından kabul edilmektedir. Medine'de vefat etmiştir.⁶⁹

Kendi ifadesine göre hâşiyenin müsveddesini hicrî 1292 yılı içinde Ramazan ve Zilhicce ayları arasında kaleme almıştır.⁷⁰ Esere ait bazı kayıtlarda telif türü hâşiyeye olarak belirtilmesine rağmen⁷¹ Harpûtî eserin sonunda "şerh" ifadesini kullanmayı tercih etmiştir.⁷² Harputî'nin bu ifadesinden yola çıkarak eser bazı kataloglarda şerh olarak kaydedilmiştir.⁷³ Ancak müellifin şerh ifadesini kullanmış olması eserin telif türü hakkında nihâî bir değerlendirme için yeterli değildir. Çünkü hicrî VIII. (miladi XIV.) yy'dan itibaren bazı şerhler hâşiyeye olarak isimlendirilmeye başlanmıştır.⁷⁴ Ancak Harpûtî'nin tadrîs faaliyeti yürüten biri olması, hâşiyeye yazıcılığının daha çok hocanın ders kitabı olarak takip ettiği kitaplara dair açıklamalar sonucunda ortaya çıkması⁷⁵ eserin hâşiyeye türüne yakın olduğunu düşündürmektedir.

Müderris olup hadis alanında şerh ve hâşiyeye türünde telifi olanlardan biri hicrî XII. yüzyıl Osmanlı ulemasından Mehmed Trabzonî'dir (ö. 1200/1786). Şam, Mekke, Medine, Kudüs gibi ilim merkezlerinde ders okuyan Trabzonî, öğrenim gördüğü müderrislerden hadis ve fıkıh icâzeti almıştır. İstanbul'da Süleymaniye medresesinde müderrislik yapmıştır. Süleymaniye kütüphanesinde onun tarafından istinsâh veya mukâbele edilen birçok eser bulunmaktadır.⁷⁶

⁶⁷ İsmail Hakkı, "Fatih Dersiâm Mücizlerinden Merhum Şevket Efendi", s. 6.

⁶⁸ Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 468.

⁶⁹ Zirikli, *A'lâm*, VIII, 235; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 570.

⁷⁰ Bk. Yusuf el-Harpûtî, *Hâşiyeye alâ Şerhi Usûli'l-hadis*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1293, s. 133.

⁷¹ Bk. Yusuf el-Harpûtî, *Hâşiyeye alâ Şerhi Usûli'l-hadis li-Davud el-Karsî alâ Risâle*, İzmirli İ. Hakkı Ktp., nu. 000450; Yusuf el-Harpûtî, *Usûl-i hadis Hâşiyesi*, Tırnova Ktp., nu. 000328; Ayrıca bk. Akpınar, "Davud-i Karsî", IX, 30.

⁷² Yusuf el-Harpûtî, *Hâşiyeye*, s. 133.

⁷³ Bk. Yusuf el-Harpûtî, *Şerh alâ Şerh-i Usûli'l-hadis li Davud el-Karsî*, Atıf Efendi Ktp., nu. 001346; Yusuf el-Harpûtî, *Şerh alâ Şerh-i Usûli'l-hadis*, Atıf Efendi Ktp., nu. 001338; Yusuf el-Harpûtî, *Şerh alâ Şerh Usûli'l-hadis Davud el-Karsî*, Ali Emiri Arabi Ktp., nu. 000274, nu. 000275.

⁷⁴ Topuzoğlu, Tevfik Rüstü, "Hâşiyeye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XIV, 420. Topuzoğlu'na göre bunun nedeni şerhlerdeki açıklamaların ana eserin değeri karşısında ancak boşlukları doldurabilecek nitelikte olduğu düşüncesidir.

⁷⁵ Topuzoğlu, "Hâşiyeye", s. 420.

⁷⁶ Benli, Ali, "Trabzonî Mehmed", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, XXII, 304-305; Ayrıca bk. Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 156.

Trabzonî'nin hâşiye telifine kaynaklık eden eser İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker*'idir. Trabzonî'nin kendi ifadesine göre *Nüzhetü'n-nazar*'ı öğrencilerine iki defa okutmuştur. Trabzonî, muhtemelen *Nuhbe*'yi kastederek metindeki bazı ibarelerin kapalı kaldığını ifade etmiş, üçüncü okumada Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1606) şerhinden istifade ederek hâşiyenin müsveddesini kaleme almıştır.⁷⁷ Ancak hâşiyenin *Nuhbe* mi *Nüzhe* mi üzerine yazıldığı konusu net değildir. Yazma nüshanın bulunduğu kütüphaneye ait kataloglamaya göre hâşiye *Nüzhe* üzerine yazılmıştır.⁷⁸ İsmail Paşa'nın tespitine göre ise hâşiye *Nuhbe* için telif edilmiştir.⁷⁹ Mehmed Tahir'in verdiği bilgide eserin adı *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-fiker*'dir.⁸⁰ Esere ait yazma nüsha incelendiğinde ise hâşiyede *Nuhbe* metnine ait ibarelerin açıklandığı görülmektedir.

Hâşiyenin mukaddimesinde bizim için dikkat çeken ifade tadrîs faaliyetidir. Buna göre hâşiyenin telifine Trabzonî'nin müderrisliği vesile olmuştur. *Nuhbe* hâşiyesi, bizzat kendi ifadesine göre, okuttuğu dersin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için ortaya koyduğu bir üründür.⁸¹

Hadis alanında şerh ve hâşiye türünde bir telifi bulunmasa da tadrîs faaliyeti- şerh ve hâşiye yazıcılığı ilişkisi bağlamında değinilmesi gereken bir diğer isim Molla Lütfî'dir (ö. 900/1495). Şerh- hâşiye- ta'lîk kavramlarının bazı dönemlerde iç içe girdiği düşünülürse Molla Lütfî'ye nispet edilen bir çalışma bize göre kayda değerdir. Bursa Sultan Murad Han, Filibe, Edirne Dârü'l-Hadis, İstanbul Semâniye medreselerinde müderrislik yapmış olan Molla Lütfî⁸² *Sahih-i Buharî*'nin bazı bölümleri için ta'lîkler yazmıştır.⁸³ İnce bir zekaya sahip olan, tenkitçi ve sorgulayıcı tavrıyla tanınan⁸⁴ Molla Lütfî'nin bu ta'lîklerine, müderrislik yıllarındaki tadrîs faaliyetinin bir ürünü olarak bakılabilir.

Sonuç

Osmanlı dönemi medrese eğitim sisteminde okutulan dersler çeşitlilik göstermektedir. Ancak derslerde takip edilen kaynaklar değişik alanlara ait temel bazı eserler olmuş ve çoğu zaman değişkenlik göstermemiştir. Bu durum, medrese tadrîsâtı bünyesindeki hadis ve usûl-i hadis için de geçerlidir. Medreselerin ilk kuruluşundan son dönemlerine kadar hadis ve usûl-i hadis'e dair okutulan eserler ile ilgili tespitler *Sahih-i Buhârî*, *Sahih-i Müslim*, *Mesâbîh*, *Meşârik*, *Nuhbetü'l-fiker* gibi birkaç eseri öne çıkarmaktadır.

Medrese müfredatları ile ilgili tespitlerin nihâi olmadığı ve müderrislere yardımcı kaynak kullanımı serbestisi tanındığı düşünüldüğünde dersler için belirlenen ana kaynaklar dışında bazı dökümanların tadrîs faaliyetinde rol

⁷⁷ Mehmed Trabzonî, *Hâşiye alâ Nüzheti'n-nazar fî tadvîhi Nuhbeti'l-fiker*, 1a. Bursa İnebey Yazma Eserler Haraççioğlu Ktp., nu. 350.

⁷⁸ https://www.yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=73649 (Erişim tarihi: 17.04.2017).

⁷⁹ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-arifin*, II, 345.

⁸⁰ Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 156.

⁸¹ Mehmed Trabzonî, *Hâşiye*, 1a.

⁸² Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, I, 169.

⁸³ Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 554.

⁸⁴ Bolay, Süleyman Hayri, *Osmanlı Düşünce Dünyası*, Akçağ Yay., Ankara 2011, s. 223.

oynadığı söylenebilir. Bu noktada ders kaynakları içinde isimleri anılmamış olsa da müderrisler tarafından kaleme alınan şerh ve hâşiyeler karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı dönemi müderrisleri içerisinde farklı alanlarda şerh veya hâşiyesi bulunan birçok isim bulunmaktadır. Müderrisler tarafından telif edilen bu tür çalışmalar, tadrîs faaliyeti yürüten bir hocanın asıl kaynak olarak okuttuğu bir eserin öğrencileri tarafından daha iyi anlaşılmasına ve ders kalitesini artırmaya yönelik bir çaba olarak nitelendirilebilir. Diğer bir açıdan tadrîs faaliyetinin müderrisin telif zenginliğine bir katkısı olarak değerlendirilebilir. Yani hocayı şerh ve hâşiyeye yazmaya sevk eden önemli sâiklerden biri belki de en önemlisi yürüttüğü ders faaliyetidir.

Müderrisler tarafından hadis alanına dair yazılan şerh ve hâşiyeler değinilen bu durumun bir sonucudur. Derslerde okutulan hadis metinlerinin ve metodolojik eserlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla hoca şerh veya hâşiyeye yazmayı gerekli görmüştür. Yazdığı şerh ve hâşiyeyi derslerde takip ettiği tespit edilmemiş olsa dahi söz konusu telifler gayr-i resmî birer ders kaynağı ve ders kalitesine bir katkı olarak değerlendirilmelidir. Çünkü tadrîs faaliyetinin yürütücüsü olan hocaya ait eser ve fikirlerin verilen derslerin muhtevasına yansımadağı düşünülemez. Öğrencilerin hocalarının notlarından müstağni kalmaları mümkün görünmemektedir. Hoca, bu notları öğrencileriyle şifahî veya yazılı olarak paylaşmış olmalıdır. Şerh ya da hâşiyeler yazılı olarak ellerinde bulunmasa dahi öğrenciler, hocalarının dikkat çektiği, açıkladığı noktalara muhatap olmuşlar, metin üzerine muhtemelen kendileri de bu notları almışlardır. Bu şekilde işleyen bir tadrîs süreci ile, derslerin niteliği artırılırken entelektüel bir nitelik taşıyan şerh ve hâşiyeye yazıcılığının oluşturduğu zengin literatüre de katkı sunulmuştur.

Kaynakça

- Akpınar, Cemil, "Davud Karsî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, IX, 29-32.
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları İçâzetnâmeler Islahat Hareketleri*, Dergah Yay., İstanbul 1983.
- Ayaz, Kadir, "Hadis İlimlerinin Tadrîsâtı Açısından Osmanlı Darülhadisleri", *Osmanlı Araştırmaları*, XLVII, (2016), s. 39-68.
- Baktır, Mustafa, "İbn Melek", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, XX, 175-176.
- Baltacı, Cahid, *XV- XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İFAV Yay., İstanbul 2005.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Osmanlı Düşünce Dünyası*, Akçağ Yay., Ankara, 2011.
- Benli, Ali, "Trabzoni Mehmed", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, XXLI, 304-305.
- Dâvud el-Karsî, *Şerhu Usûlil'l-hadis li-Dâvûd el-Karsî*, nşr. İlyas Kaplan, Şifa Yay., İstanbul 2013.
- Gül, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim ve Öğretim ve Bunlar Arasında Daru'l-Hadîslerin Yeri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.
- Hızlı, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII, 1 (2008), s. 25-46.
- İbn Kemal, *Şerhu Riyâzi's-sâlihîn el-müsemâm bi-fevâidil'mutriati'l-hiyâd*, Vizâretü'l-Evkâfi's-Şuûni'l-İslâmiyye, Katar 1435/2014.
- İbn Melek, *Mebâriku'l-eshâr şerhu Meşâriki'l-envâr*. thk. Eşref b. Abdulmaksûd b. Abdurrahim, Dâru'l-Cil, Beyrut 1415/1995.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2011.
- İpşirli, Mehmet "Abdurrahman Nesib Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, I, 169.
- İsmail Hakkı, Bereketzâde, "Fatih Dersîâm Mûcizlerinden Merhum Şevket Efendi", *Sırat-ı Müstakim*, I, 1 (1326/1908), s. 5-6.
- İsmail Paşa, Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ty.

- Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergah Yay., İstanbul 2011.
- Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ty.
- Kaya, Mesut, "Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı" *Marife*, 1, (2015), s. 9-31.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-müellifin*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ty.
- Mehmed Tahir, Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, nşr. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, Meral Yay., İstanbul ty.
- Molla Gürânî, *el-Keversu'l-cârî ilâ riyâdi Sahihi'l-Buhârî*, thk. Ahmed İnâyet, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1429/2008.
- Mustafa Şevket, *Mecmûatü'l-fevâid*, Matbaatü Mahmud Bey, Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliye, 1318/1900.
- Özkan, Halit, "Yusufendizade" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2013, XLIV, 41-42.
- Şaçaklızade, Muhammed b. Ebûbekir el-Mar'aşî, *Tertibu'l-ulûm*, nşr. Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed, Melik Abdülaziz Üniversitesi, Cidde 1985.
- Sarıkaya, Yaşar, *Medrese ve Modernleşme*, İz Yay., İstanbul 1997.
- Şanal, Mustafa, "Osmanlı Devleti'nde Medreselerde Ders Programları", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, (2003), s. 149-168.
- Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1395/1975.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Hâşiye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XIV, 419-422.
- Turan, Şerafeddin, "Kemalpaşazade", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2002, XXV, 238-240.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984.
- Yardım, Ali, "Dârü'l-hadis", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VIII, 529-532.
- Yavuz, Salih Sabri, "Manastırlı İsmail Hakkı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, XXVII, 563-564.
- Yusuf el-Harpûtî, *Hâşiye alâ Şerhi Usûli'l-hadis*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1293.
- Zengin, Zeki Salih, *II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islahı Hareketleri ve Din Eğitimi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1993.
- Zilfi, Madeline C., *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması - Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*. çev. M. Faruk Özçınar, Birleşik Yay., İstanbul 2008.
- Zirikli, Hayreddin, *A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1422/2002.

Yazma Eserler

- İbn Kemal, *Hâşiye alâ evveli Sahihi'l-Buhârî*. Millet Ktp., Feyzullah Efendi Koleksiyonu., nr. Fe 981.
- Mehmed Trabzonî, *Hâşiye alâ Nühzeti'n-nazar fî tadvîhi Nuhbeti'l-fiker*, Bursa İnebey Yazma Eserler Haraççioğlu Ktp., nr. 350.
- Yusuf el-Harpûtî, *Şerh alâ Şerh-i Usûli'l-Hadis*, Atıf Efendi Ktp., nr. 001338.
- , *Hâşiye alâ Şerhi Usûli'l-hadis li-Davud el-Karsî alâ Risâle*, İzmirli İ. Hakkı Ktp., nr. 000450.
- , *Usûl-i Hadis Hâşiyesi*, Tırnovalı Ktp, nr. 000328.
- , *Şerh alâ Şerh-i Usûli'l-hadis li Davud el-Karsî*, Atıf Efendi Ktp, nr. 001346.
- , *Şerh alâ Şerh Usuli'l-hadis Davud el-Karsî*, Ali Emiri Arabi Ktp., nr. 000274, nr. 000275.
- Yusufendizâde, *Necâhu'l-kârî li Sahihi'l-Buhârî*, Halil Hamit Ktp., nr. 001667.

Elektronik Kaynaklar

https://www.yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=73649 (Erişim tarihi: 17.04.2017).